

Verdieping

22 oktober 2025 | Pagina 28

🕒 9 min.

Langzaam kregen mensen handen grip op het moeras van het Oer-IJ

Landschap | Dijken, molens: het gebied van het Oer-IJ diende als kraamkamer van allerlei maatschappelijke transitie die Nederland blijvend zouden veranderen.

KEES DE VRÉ

'Een miserabel ras' noemt de Romeinse legercommandant - later geschiedschrijver - Plinius het volk waarop hij en zijn troepen in het begin van onze jaartelling stuiten. Hier, aan de boorden van de Noordzee, bevindt zich het land van de Friezen. De kosmopolitische Romeinen kijken met enig dedain neer op deze bewoners van zandbanken, strandwallen en veengebieden in het noorden en westen van Holland.

Een aloude botsing van culturen kun je zeggen, 'beschaafde' stad tegenover wild platteland, maar je hoeft niet altijd in een stad te wonen om je gelukkig te voelen. Terwijl Plinius er met zijn neus bovenop staat, trekt hij door zijn voor-

ingenomenheid de verkeerde conclusie. De Friezen zijn verre van miserabel in hun boomloze waterwereld zonder enige stadse luxe. In de eerste plaats zijn ze vrij, niet onderworpen aan welke geestelijke of wereldlijke macht dan ook. Ze creëren hun eigen land en bouwen er heuvels. Of ze maken gebruik van door de natuur opgeworpen verhogingen met daarop hutten die waar nodig herbouwd worden, maar steeds op of bij dezelfde plek, want vertrekken is geen optie.

Daar is geen enkele reden toe. Ze zijn niet alleen vrij, maar ook relatief welvarend. Het vee levert vlees en melk, de omgeving levert vis en wild en de akkertjes op de zandplaten leveren gerst en rogge zodat het hele jaar door de dis is gevuld. Bovendien is er voldoende materiaal - hout, riet en klei - voorhanden om onderkomens te bouwen. Het is niet voor niets dat de Friese wereld bij tijden dichtbevolkt is.

De Romeinse legioenen komen tot aan de zuidelijke oever van het Oer-IJ - ooit de meest noordelijke monding van de Rijn - waar ze in de buurt van Velsen twee forten hebben gebouwd. Waarom ze oprukken tot aan de boorden van het Oer-IJ is niet duidelijk. Wat hun beweegredenen mogen zijn, ze zullen niet lang blijven - van 15 tot 50 na Chr. - in dit voor hen afschrikwekkende moeraslandschap. De Romeinen trekken zich terug achter de zuidelijke monding van de Rijn bij Katwijk. Die rivier zal hun meest noordelijke grens op het Europese vasteland worden.

Wat is het Oer-IJ? Het is een jonge term voor een oud en al grotendeels verdwenen landschap in de driehoek tussen Velsen, Alkmaar en Zaanstad. De naam IJ duidt op water zoals dat nu nog door Amsterdam stroomt en lang geleden ook deel uitmaakte van een omvangrijk getijdengebied. Het Oer-IJ is zo'n 5000 jaar geleden gevormd en stroomde bij Castricum in zee. Dit gebied met slikken, schorren en geulen oogde als een waddengebied zoals dat nu nog is te zien in de Slufter op Texel of in het Zwin aan de Zeeuws-Vlaamse kust.

Uiteindelijk zal de Oer-IJ-monding tussen 200 v Chr. en het jaar 0 zich sluiten. Met een eenmaal dichte kustlijn verandert het landschap aanzienlijk. Door het voortdurend opgeworpen zand verplaatst de kustlijn zich steeds verder naar het westen en zo komen de oudere strandwallen landinwaarts te liggen. Het waterige kweldergebied achter de nieuwe strandwallen verlandt steeds meer. Er ontstaan veenkoepels die meters boven het maaiveld uitsteken en veel water vasthouden. Zo verschijnt langzaam in een vrij klein gebied een zeer gevarieerd landschap met drie parallelle rijen strandwallen, daartussen zandplaten met kreken en daarachter oud hoogveen en nieuw laagveen. De afnemende dreiging van het water en de aanwezigheid van oude hoogten op de strandwallen en de nieuwe hoogten op het veen, maken dit gebied populair voor bewo-

ning. Tussen 200 v. Chr. en 300 na Chr. is het zeer dicht bevolkt. Dat is het landschap met zijn vele bewoners dat de Romeinen aantreffen als zij bij Velsen de Oer-IJ-regio overzien, huiveren en hun conclusies trekken.

Ver voor het Romeinse bliksembezoek aan zuidelijk Noord-Holland is er al sprake van bewoning. Ondanks het ruige en soms meedogenloze landschap is het er goed toeven, zoals archeologische vondsten laten zien. Onderkomens, ploegsporen, potten en pannen, gereedschappen, wapens, religieuze artefacten maar ook zaden en pitten zijn er gevonden. En daarmee krijgt het landschap naast natuur een tweede dimensie: cultuur.

Terra incognita

Als het Romeinse Rijk aan het verbrokkelen is, breekt ook in de Oer-IJ-regio een periode aan waarover weinig bekend is. De Romeinen brengen weliswaar het schrift, maar nemen het ook weer mee. De Friezen zijn er namelijk niet in geïnteresseerd om hun activiteiten te boekstaven. Waarschijnlijk trekken de bewoners weg omdat het gebied onleefbaar wordt door zandverstuivingen. Dat blijkt ook uit het minimale aantal archeologische vondsten. Het vroeg-middeleeuwse Oer-IJ-gebied is nogal een terra incognita.

Dat verandert weer als Ierse en Engelse monniken in de loop van de zevende eeuw de Noordzee oversteken met als doel West-Europa te kerstenen. Als eerste landen zij in Noord-Holland en zullen het Oer-IJ een totaal ander smoel geven. Willibrordus, Bonifatius en Adelbertus zijn de bekendste namen onder hen. De eerste twee trekken na enige tijd verder naar andere streken, maar Adelbertus blijft in het Oer-IJ-gebied hangen en sticht aan de noordgrens ervan de abdij van Egmond.

Dat is de start van een religieuze en ook economische transitie die tot ver buiten het Oer-IJ-gebied zijn invloed zal hebben. De monniken brengen niet alleen religieuze kennis en de bouw van kerken met zich mee. Als nieuwe grootgrondbezitters zien zij hun landbouwgronden regelmatig bedreigd door opkomend water. Zij besluiten dan dijken aan te leggen in het gebied rondom de abdij en later ook verderop. Zij hebben de financiën, de mankracht, maar vooral het organisatietalent om te doen waartoe individuele boeren toen niet in staat waren.

De eerste dijk in Holland, de Zanddijk tussen Limmen en Egmond, wordt rond 1100 gerealiseerd. Hij bestaat nog steeds, maar is nu vooral bekend als fietspad. Het is een van de eerste dijken ter wereld en krijgt vele opvolgers, in en buiten Holland. Daarmee ontstaat een product dat Nederland eeuwen later wereldbekendheid zal geven. Samen met tulpen en Cruijff zullen ze een gouden trio vormen.

Meer en meer wordt het landschap door mensenhand gevormd. De moerasontginning in de Noord-Hollandse veengebieden, waartoe de Egmonder monniken het sein gaven, is in de dertiende eeuw zo goed als voltooid. Die nieuwe landbouwgrond brengt nieuwe welvaart in de regio. Dat ontgaat ook de adel niet. De graven van Holland laten bij Egmond een slot bouwen waardoor het dorp

uitgroeit tot een groot bestuurlijk centrum. Wereldlijke en kerkelijke macht gaan verder samen op. Waar kerken en boerderijen steeds meer samenklonteren, ontstaan de eerste dorpen en parochies.

Een nieuwe transitie ligt in het verschiet als de eerste windmolen in 1407 bij Alkmaar het licht ziet. In de eeuwen erna worden zo kleine en grote waterplassen als Beemster, Schermer en Purmer drooggelegd met opnieuw veel nieuwe landbouwgrond als gevolg. En als de Uitgeester timmerman en uitvinder Cornelis Corneliszoon eind zestiende eeuw de windmolen weet om te zetten in een houtzaagmolen is de geest uit de fles. De landbouw als economische activiteit doet een stap terug. Met het inzetten van windenergie in plaats van spierkracht kunnen bomen dertig maal sneller tot planken worden verzaagd. Dat betekent ook sneller boten bouwen, hetgeen weer meer scheepvaart en handel oplevert. De Verenigde Oost-Indische Compagnie wordt erdoor mogelijk, alsmede de zogenoemde Moedernegotie, de handel met gebieden rondom de Oostzee, waardoor de Zeven Verenigde Nederlanden uitgroeien tot de eerste economische wereldmacht.

Van die wereldmacht vormt de Zaanstreek het hart. Met uiteindelijk 635 molens, ingezet om hout te zagen, oliezaden te pletten, papier te fabriceren, hennep te kloppen om touw van te maken, is de Zaanstreek het eerste industriegebied ter wereld. De Amsterdamse concurrentie schakelt zichzelf uit. De hoofdstedelijke timmergilden zien niets in de moleninnovatie. Het kost alleen maar banen, is hun redenering. De landelijke Zaanstreek kent geen gilden en de vrije jongens in dat gebied maken daar optimaal gebruik van.

Ook de vrije jongens van de Zaanstreek slaan echter de plank weleens mis. Dat gebeurt in de negentiende eeuw, na de uitvinding van de stoommachine en de toepassingen daarvan. De Zaankanters zijn al eeuwen gericht op windkracht en willen niet aan de stoomkracht. Er is daarbij al lang geen sprake meer van een remmende voorsprong. Amsterdam met zijn vele handel met de Oostzee en Indië streeft de Zaanstreek al vanaf de zeventiende eeuw economisch gezien voorbij.

Spaarzucht

De aarzeling van de Zaankanters heeft eerder een religieuze reden. De Zaanstreek is al in de zestiende eeuw een plek waar doopsgezinden zich graag vestigen. Het in die tijd enigszins afgelegen gebied biedt veiligheid aan religieuze minderheden. Doopsgezinden staan bekend om hun spaarzucht. Dat leidt begin van de negentiende eeuw tot een behoudend investeringsklimaat. Eerst sparen en dan pas uitgeven, is het parool. Amsterdamse ondernemers zijn meer van het geld lenen. Dan kun je sneller handelen.

Toch dreigt Amsterdam later weg te zakken als economisch powerhouse. Het laatste restant van het Oer-IJ tussen Amsterdam en Beverwijk, dat alleen nog met de Zuiderzee in verbinding staat, slibt steeds verder dicht. Ook de Zuiderzee zelf heeft aan de Amsterdamse kant met verzanding te maken. De positie

van de hoofdstad als handelsstad wordt bedreigd, want er kan bijna geen boot meer in of uit.

Als het Noord-Hollands Kanaal (1824) geen soelaas biedt - te lang en te smal - wordt besloten het laatste restant Oer-IJ in te polderen. Er blijft slechts een kaarsrechte streep water over van Amsterdam naar de duinen. In die duinen wordt een doorgang gegraven naar de Noordzee en het Noordzeekanaal is in 1876 een feit. Daarmee is het laatste stuk Oer-IJ definitief verdwenen, want de rest ligt al onder een laag duinzand.

Maar het leven gaat verder. De hoofdstad, nu gewoon aan het IJ, verplaatst zijn economische activiteit van het oosten naar het westen. De stad bloeit weer op en de net ontstane IJmond-regio wordt een nieuw industriegebied met staal en papier als kern. Wederom verandert het Oer-IJ gebied, zoals dat al eeuwenlang het geval is. Wel is inmiddels duidelijk dat niet meer het zeewater dirigeert, maar is het de stedelijke economie die het landschap bepaalt.

Het boek De rijke cultuurhistorie van het Oer-IJ landschap is de derde in een reeks over het Oer-IJ en is op 8 oktober gepresenteerd. Het ligt nu in de boekwinkel te koop voor € 24,95. Meer informatie www.oerij.eu.